

Dr. iur. cand. Egons Rusanovs

ZAB «Rusanovs & Partneri» advokāts

Mg. iur. Linda Lielbriede

ZAB «Rusanovs & Partneri» advokāta palīdzē

Cilvēku tirdzniecība kā noziedzīgs nodarījums Krimināllikuma izpratnē

II. Cilvēku tirdzniecības objektīvās puses elementu juridiskais raksturojums

Publikāciju sērijas ievadā, ieskicējot aktuālos jautājumus par cilvēku tirdzniecības kā noziedzīga nodarījuma krimināltiesiskajām īpatnībām, autori akcentēja to, ka gan atbilstoši tiesību doktrīnā rodamajam viedoklim, gan saskaņā ar normatīvo ietvaru cilvēku tirdzniecību kā noziedzīgu nodarījumu raksturo trīs elementi – darbība (rīcība), līdzekļi un mērķis –, kuriem jāizpildās kumulatīvi, lai būtu iespējams konstatēt cilvēku tirdzniecības faktu. [1] Ielāgojot būtisko lomu, kāda noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijā tiek atvēlēta tieši objektīvās puses pazīmju atbilstoši konstatācijai un juridiskai novērtēšanai, [2] turpmākajā izklāstā aplūkoti elementi, kas raksturo cilvēku tirdzniecības kā noziedzīga nodarījuma objektīvo pusi.

Nacionālajās tiesībās pārņemot visnotaļ komplicētās starptautisko tiesību normās nostiprinātās prasības un izpratni par darbībām un elementiem, kas veido cilvēku tirdzniecību kā noziedzīgu nodarījumu, likumdevējs izraudzījās risinājumu pieņemt Krimināllikuma 154.² pantu kā skaidrojošo tiesību normu.

Kā jau atzīmēts, Krimināllikuma 154.² panta pirmajā daļā sniegta cilvēku tirdzniecības definīcija, proti, ka «[c]ilvēku tirdzniecība ir ekspluatācijas nolūkā izdarīta personu savervēšana, pārvadāšana, nodošana, slēpšana, izmitināšana vai saņemšana, lietojot vardarbību vai draudus, vai aizvešanu ar viltu vai izmantojot personas atkarību no vainīgā vai tās ievainojamības vai bezpalīdzības stāvokli, vai arī dodot vai saņemot materiāla vai citāda rakstura labumus, lai panāktu tās personas piekrišanu tirdzniecībai, no kuras ir atkarīgs cietušais».

Krimināllikuma 154.² panta pirmajā daļā paredzētā nozieguma sastāvs ir uzskatāms par nošķeltu, un tas skaitās pabeigts ar brīdi, kad vainīgais izdarījis jebkādu no Krimināllikuma 154.² panta pirmajā daļā norādītajām cilvēku tirdzniecības objektīvo pusi veidojošajām darbībām. Par nošķeltu noziedzīga nodarījumu sastāvu uzskatāms tāds nodarījums sastāvs, kurā ietvertas pazīmes, kas raksturo sagatavošanos noziedzīga nodarījuma izdarīšanai vai pašu prettiesiskās darbības procesu, kas vērsts uz to, lai iestātos vēlamās kaitīgas sekas, bet šīs sekas nav iekļautas konkrēta noziedzīga nodarījuma sastāvā.

Sodāmas ir visas iepriekš citētajā definīcijā norādītās darbības, un sodāma ir jebkura cilvēku tirdzniecības ķēdes posma darbība – sākot ar personas sākotnēju vervēšanu un līdz pat brīdim, kad ir sasniegts attiecīgais nodoms vai rezultāts – upura personas vai darba ekspluatācija. [3]

Cilvēku tirdzniecība **no objektīvās puses**, kā jau atzīmēts, **var izpausties** kā personas

- 1) savervēšana,
- 2) pārvadāšana,
- 3) nodošana,
- 4) slēpšana,
- 5) izmitināšana,
- 6) saņemšana.

Lai šādas darbības varētu atzīt par cilvēku tirdzniecības jeb ekspluatācijas nolūkā veiktām, ir nepieciešamas konstatēt, lai tās būtu saistītas ar kādu no Krimināllikuma 154.² panta pirmajā daļā minētajiem nosacījumiem. Proti, personas savervēšanai, pārvadāšanai, nodošanai, saņemšanai, izmitināšanai, slēpšanai jābūt izdarītai, izmantojot vismaz kādu no šādiem **līdzekļiem**:

- 1) lietojot vardarbību;
- 2) lietojot draudus;
- 3) aizvedot ar viltu;
- 4) izmantojot cietušās personas atkarību no vainīgā;
- 5) izmantojot cietušās personas ievainojamības stāvokli;
- 6) izmantojot cietušās personas bezpalīdzības stāvokli;

kā arī –

- 7) persona aizvesta, dodot vai saņemot materiāla vai citāda rakstura labumu, lai panāktu tās personas piekrišanu tirdzniecībai, no kuras ir atkarīgs cietušais.

Krimināllikuma 154.¹ pantā paredzētais noziegums skaitās pabeigts ar jebkādu Krimināllikuma 154.² pantā norādīto darbību, kas veido cilvēku tirdzniecības objektīvo pusi, un izdarīts tirdzniecības upura ekspluatācijas nolūkā, kā arī jebkādu darbību, kas seksuālas izmantošanas nolūkā veicina personas pārvietošanos, tranzītu vai uzturēšanos vienas valsts vai vairāku valstu teritorijā, izdarīšanas brīdī, jo šo noziegumu pabeigšana netiek saistīts ar nosacījumu, ka savervētajai personai būtu arī jāierodas nosūtījuma vietā un jābūt pakļautai ekspluatācijai kādā no likumā norādītajiem veidiem vai arī seksuālajai izmantošanai. [4]

Nekonstatējot personas savervēšanas, pārvadāšanas, nodošanas, saņemšanas, izmitināšanas, slēpšanas īstenošanu ar vismaz vienu no iepriekš uzskaitītajiem līdzekļiem, nav iespējams

konstatēt cilvēku tirdzniecību. Tādējādi rīcības un līdzekļu satura izziņu cilvēku tirdzniecības apstākļos ir lietderīgi aplūkot minēto jēdzienu savstarpējā kontekstā.

Kā konstatējams no Krimināllikuma 154.² panta pirmajā daļā nostiprinātās cilvēku tirdzniecības definīcijas, personas savervēšana, pārvadāšana, nodošana, izmitināšana, saņemšana kvalificējama kā cilvēku tirdzniecība vienīgi tad, ja tā izdarīta ekspluatācijas nolūkā. Tādējādi likumdevējs Krimināllikuma 154.¹ panta trešajā daļā paredzētā noziedzīgā nodarījuma sastāvu ir konstruējis tādējādi, ka nodarījuma subjektīvās puses satura fiksēšanai ir noteicis obligātu papildpazīmi – īpašu nolūku.

Ievērojot apstākli, ka divus no trim obligāti kumulatīvi konstatējamajiem cilvēku tirdzniecības kā noziedzīga nodarījuma elementiem likumdevējs ir attiecinājis uz objektīvās puses saturā ietilpstošo pazīmju loku, tad *rīcības* un *līdzekļu* satura izziņu cilvēku tirdzniecības apstākļos ir lietderīgi aplūkot minēto jēdzienu savstarpējā kontekstā.

Šajā ziņā jāpaskaidro, ka, veicot jebkuras tiesību normas interpretāciju, tiesību normas piemērotāja uzdevums ir izmantot arī visus pieejamos un zināmos tiesību palīgavotus. [5] Tāpat kā judikatūra un tiesību doktrīnai, arī pārējie tiesību palīgavoti ir nozīmīgi tiesību satura noskaidrošanā, un tie būtiski var palīdzēt tiesību normu interpretācijā un tiesību tālākveidošanā. Racionāla interpretācija izmanto tik plašu argumentu un pamatojumu apgalvojumu klāstu, cik vien iespējams. [6] Tādējādi ekspluatācijas nolūka saturs un praktiskās, objektīvi fiksējamās tās izpaušmes formas ir jāatklāj, izmantojot atbilstošus tiesību avotus.

Cilvēku tirdzniecības objektīvo pusi raksturojošās darbības norāda uz to, cik daudzšķautņains ir šis noziegums, ietverot vairākus posmus noziedzīgā nodoma realizēšanai, «[...] tostarp nozieguma realizēšanas koordināciju, saziņu ar citiem nozieguma plānotājiem, ja tādi piedalās konkrētā nozieguma realizēšanā, un nepārtrauktu upuru kontrolēšanu, lai panāktu to piekrišanu, kā arī nokļūšanu vajadzīgajā vietā un pakļaušanos ekspluatācijai.» [7]

Dažviet tiesību literatūrā minētās sešas pazīmes tiek grupētas trīs vienotās fāzēs: «[...] pirmkārt, savervēšanas fāze, kurā persona tiek atrasta, pierunāta vai piespiesta konkrētajam piedāvājumam, otrkārt, transportēšanas fāze, kurā persona tiek nogādāta vajadzīgajā vietā un izmitināta, un, treškārt, ekspluatēšanas fāze, kas jau ir noslēdzošais un līdz ar to nozieguma rezultatīvais posms.» [8]

Ieskats šo elementu saturā piedāvāts turpmāk.

Krimināltiesību doktrīnā norādīts, ka ar savervēšanu saprot personas iesaistīšanu cilvēku tirdzniecībā, meklējot potenciālo upuri izklaidēs vietās, skaistumkopšanas un masāžas salonos un citās vietās, un uzrunājot personīgi vai ar trešās personas starpniecību, ievietojot darba piedāvājuma sludinājumus vai atsaucoties uz darba meklējumiem plašsaziņas līdzekļos, kā arī

izmantojot dažādas citas metodes. Itin bieži savervēšanā būtisks faktors ir vervētāja un konkrētā upura personīgā pazīšanās, kas nodibina uzticības attiecības.

Citviet skaidrots, ka savervēšana izpaužas kā: «1) upuru sludinājumu, reklāmu, aicinājumu izvietošana sociālajos tīklos, sludinājumu portālos, pieaugušo izklaides tīmekļa vietnēs, iepazīšanās portālos, tiešsaistes forumos; 2) saziņa ar personām, kuras atsaukušās uz paziņojumiem caur e-pastu, tiešsaistes tīkliem; 3) tikšanās klātienē un informēšana par darba piedāvājumu, apstākļiem, samaksu (šeit gan būtiski nošķirt, ka atkarībā no tā, vai persona tiek savervēta ar tās piekrišanu, vai maldinot, atšķiras arī sniedzamās informācijas apjoms un veids, respektīvi, vai nu personai tiek atklāti darba nosacījumi un apstākļi, vai tieši pretēji, persona tiek maldināta, solot labu atalgojumu par cita darba veidu, un piekrišana panākta ar maldināšanu).» [9]

Vervētāja pienākumos, cita starpā, ietilpst potenciālā upura iepazīstināšana ar piedāvātā darba un sadzīves apstākļiem, iespējamo peļņu un citiem viņu interesējošiem apstākļiem, kā arī biļetes braucienam nodrošināšana. [10]

Kriminoloģiskā dimensijā tiek skaidrots, ka «[p]ārsvarā vervētāju argumenti ir balstīti uz cilvēku pamatvajadzībām – pēc ikdienas iztikas, drošības, piederības, cieņas. Tādēļ piedāvājums, kas ietver nepiepildīto vajadzību apmierināšanu, kļūst tik nozīmīgs, ka risku izvērtēšana vairs nav iespējama. Darba vai peļņas piedāvājums ir svarīgs gan nabadzības gadījumā, gan tad, ja tā ir iespēja palīdzēt savai ģimenei.» [11]

Vervēšana tādējādi ir jāsaprot kā darbību kopums, kas vērsts uz personas piekrišanas saņemšanu dažāda veida darbu veikšanai un pakalpojumu sniegšanai. Šīs darbības sevī ietver personu meklēšanu un piesaistīšanu, savstarpējas pārrunas, kurās tiek sniegta viltus informācija par nodarbošanās veidu, darba nosacījumiem, samaksu, mērķa valsti, uz kuru persona tiks nosūtīta.

Jāņem vērā, ka tādos noziedzīgos nodarījumos, kad persona tiek nosūtīta ar tās piekrišanu seksuālai izmantošanai par maksu, atšķirībā no vervēšanas cilvēku tirdzniecībai kā noziedzīgam nodarījumam, personai tiek sniegta patiesa informācija par nodarbošanās veidu, dzīvošanas apstākļiem, algu un citiem ar darbu saistītiem jautājumiem.

Vervēšana ir pirmā no darbībām, kura veicama cilvēku tirdzniecības noziedzīgā nodarījuma realizēšanai. Šajā aspektā tiek uzskatīts, ka tieši vervēšanas stadija, lai arī tas ir tikai viens posms no visa nodarījuma, ir izšķirošā cilvēku tirdzniecības noziegumu izdarīšanā, jo tieši no tā, vai vervētājs mēcēs pārliecināt upuri un saņems tā piekrišanu doties uz mērķa valsti, ir atkarīga nodarījuma tālāka realizēšana.

Savukārt ar pārvadāšanu tiek saprasta savervētās personas teritoriāla pārvietošana telpā no vietas, kurā tā atrodas, uz cilvēku tirdzniecības mērķa valsti ar jebkāda veida transportlīdzekli pa

sauszemi, gaisu, ūdeni. [12] Savervētā persona ceļu mēro vai nu viena pati, vai arī vervētāja vai citas cilvēku tirdzniecībā iesaistītās personas pavadībā. [13]

Tiek skaidrots, ka Latvijas praksē visbiežāk personas tiek nosūtītas ar lidmašīnu vai pārvadātas ar pasažieru autobusu un pārvadāšanas izmaksas sākotnēji sedz nozieguma organizētāji. Tā, piemēram, Latvijas tiesu praksē tikusi skatīta lieta, kur personas tika maldinātas par bārmenes un aukles darbu, viņām tika nopirktas lidmašīnas biļetes uz Spāniju, un nonākot galapunktā, tika paziņots par pienākumu apmaksāt ceļa izdevumus, divas nedēļas pieprasot strādāt par prostitutēm.

Ja persona tiek pārdota no vienas valsts uz citu, cilvēku tirdzniecības noziegumi var notikt izcelsmes valstī, jebkurā tranzītvalstī un galamērķa valstī. Eiropas Cilvēktiesību tiesa ir uzsvērusi, ka šādā gadījumā attiecīgie pierādījumi un liecinieki var atrasties visās iesaistītajās valstīs. [14] To ieguve ir nepieciešama, lai paustu apgalvojumu par cilvēku tirdzniecības fakta vai elementu esību. Tāpat valstīm ir pienākums pārrobežu cilvēku tirdzniecības lietās efektīvi sadarboties ar citu attiecīgo valstu attiecīgajām iestādēm, izmeklējot notikumus, kas notikuši ārpus to teritorijas. [15]

Vienlaikus jāatzīmē, ka darbība «pārvadāšana» nav jāsaprot vienīgi kā upura nogādāšana no vienas valsts uz otru, bet no vietas, kur tā ir tikusi savervēta, uz vietu, kur tā tiks ekspluatēta. [16]

Ar vēl vienu cilvēku tirdzniecības kā noziedzīgā nodarījuma objektīvo pusi raksturojošu darbību – nodošanu – praksē tiek saprasti gadījumi, kad savervētā un ekspluatācijai nogādātā persona tiek atdota mērķa valstī cilvēku tirdzniecībā iesaistītajai personai. [17]

Kā skaidrots doktrīnā, nodošanu var veikt savervēto personu pavadošā persona, bet gadījumos, kad savervētā persona ceļu mēro pati bez pavadoņa, tās saņēmējs tiek informēts par personas ierašanās laiku un citiem relevantajiem apstākļiem. [18] Tāpat tiek norādīts, ka nododamā jeb savervētā persona no vervētāja ir saņēmusi sagaidītāja fotogrāfiju un telefona numuru, kā arī, iespējams, citas ziņas. [19]

Vēl viena cilvēku tirdzniecības objektīvo pusi raksturojoša darbība ir slēpšana. Doktrīnā šīs darbības būtība aplūkota lakoniski, vienīgi atzīmējot, ka slēpšana izpaužas kā saņemtās personas izmitināšana un turēšana tādās vietās, par kurām citas personas nav informētas, kā arī tādu apstākļu radīšana, lai savervēto un nodot personu nebūtu iespējams atrast. [20]

Kvalifikācijas dimensijā aktuāla ir izpratne par cilvēku tirdzniecības objektīvo pusi raksturojošo elementu – izmitināšanu.

Ar personas izmitināšanu tiek saprasta sagaidītās personas iekārtošana dzīvošanai un nereti arī strādāšanai šim nolūkam speciāli piemeklētās un īrētās telpās. [21]

Kā atzīmēts tiesību avotos, «[...] upuri tiek izmitināti vienkopus, speciāli tam paredzētās telpās, kuras pārvalda un vienlaikus arī uzrauga šī nozieguma organizētāji, paturot kontroli pār savervētajām personām.» [22]

Izmitināšanas kritērijs praksē ir viens no diskutablākajiem aspektiem, tādējādi arī tiesu praksē pamatoti tiek izcelta nepieciešamība rūpīgi izvērtēt to, kādos apstākļos tiek veikta personas izmitināšana, vai personai ir iespējas šo vietu brīvi atstāt vai tajā atkal nonākt atpakaļ, kā arī citi faktori, kas var izslēgt apgalvojumu, ka darbinieks izmitināšanas vietā nav izvēlēties uzturēties labprātīgi. [23] Tādējādi procesu veicošās amatpersonas pienākumu lokā ietilpst prasība vērtēt, vai iespējami cietusī persona izteica iebildumus par sadzīves apstākļiem un vai persona ar dzīvošanas situāciju bija apmierināta. [24]

Šajā aspektā jāņem vērā arī tas, ka dienesta viesnīcu izmantošana, izmitinot pie konkrēta darba devēja nodarbinātas personas, nav uztverama kā apriora ekspluatatīvos nolūkos veikta personas dzīvesvietas noteikšana. Par to liecina arī dažādu Latvijas lielāko uzņēmumu darba un saimnieciskās darbības organizācijas prakse, par ko plaši pieejama informācija arī tīmeklī. [25]

Izmeklējot šādas kategorijas lietas, tādējādi ir būtiski iegūt ziņas par to, vai cietušais (upuris) patiešām meklējis citu dzīvesvietu, kas varētu norādīt uz to, ka viņam nebija cita izvēle, kā vien dzīvot dienesta viesnīcā.

Visbeidzot, kā vēl viena pazīme, kas var raksturot cilvēku tirdzniecības objektīvo pusi, tiek norādīta saņemšana, ar ko tiesību doktrīnā tiek saprasta nogādātās (aizvestās) personas sagaidīšana brauciena galapunktā un pieņemšana. [26] Tādējādi šis jēdziens faktiski būtu jātulko kopsakarā ar personas nodošanas procesu.

Personas nodošana vai saņemšana kopumā veido transportēšanas fāzi, kas «[...] izpaužas kā savervētās personas nogādāšana uz vietu, kur to plānots ekspluatēt kādā no ekspluatācijas formām. Visbiežāk tas notiek ar gaisa vai sauszemes transportu, izmantojot lidmašīnu vai autobusu. Ņemot vērā, ka cilvēku tirgotājiem ir svarīgi saglabāt kontroli pār saviem upuriem, kā liecina tiesu prakse, tad visbiežāk transportēšanai nepieciešamos dokumentos nokārto tieši organizētāji, turklāt par saviem līdzekļiem, kas kļūst par vienu no pamata instrumentiem upuru ietekmēšanai gadījumos, kad tā nevēlas pakļauties ekspluatācijai.» [27]

Saistībā ar kontroles īstenošanu tiek uzsvērts, ka tā «[...] notiek viscaur transportēšanas posmam, nogādājot upurus uz to vietu, kurā tiem ir paredzēts pārvietošanās transportlīdzeklis, pārliecinoties, ka personas tajā iekāpj. Vēl arī ir gadījumi, kad paši organizētāji upurus aizved personīgi no izcelsmes valsts uz mērķa valsti, tādējādi kā «nododot rokās» upurus to saņēmējiem jau mērķa valstī, kas vēl vairāk paspiltina šī nozieguma kaitīguma būtiskumu, jo cilvēki tiek uzskatīti vienkārši kā preces, ko var piegādāt no vienas personas – otrai.» [28]

Atzinums par kontroles vēršanu pret darbinieku ir jābalsta objektīvos faktos. Tādējādi, izmeklējot šādas kategorijas lietas, ir būtiski noskaidrot vismaz šādus apstākļus, proti, vai persona(-i): ir darba līgums; jāstrādā nelegāli un ilgas darba stundas; saņem ļoti zemu, neregulāru atalgojumu vai vispār nesaņem atalgojumu; strādā bīstamos apstākļos (tostarp fiziski bīstami un antisanitāri apstākļi) un ir drošības rīki (tostarp aprīkojums un apģērbs); ir iespēja pārtraukt savu darbu; pārzina savas darba tiesības; strādā vidē, kas atšķiras no sludinājumā norādītās; ir atļauts paturēt savu pasi vai arī to ir konfiscējis darba devējs; ir brīvais laiks, ko ir atļauts pavadīt bez darba devēja uzraudzības? [29]

Lai kādu no iepriekš aplūkotajām darbībām varētu atzīt par veiktām cilvēku tirdzniecības jeb ekspluatācijas nolūkā, nepieciešamas konstatēt, lai tās būtu saistītas ar kādu no Krimināllikuma 154.² panta pirmajā daļā minētajiem nosacījumiem. Proti, personas savervēšanai, pārvadāšanai, nodošanai, saņemšanai, izmitināšanai, slēpšanai jābūt izdarītai, izmantojot vismaz kādu no šādiem līdzekļiem: lietojot vardarbību; lietojot draudus; aizvedot ar viltu; izmantojot cietušās personas atkarību no vainīgā; izmantojot cietušās personas ievainojamības stāvokli; izmantojot cietušās personas bezpalīdzības stāvokli; persona aizvesta, dodot vai saņemot materiāla vai citāda rakstura labumu, lai panāktu tās personas piekrišanu tirdzniecībai, no kuras ir atkarīgs cietušais.

Atbilstoši tiesību doktrīnā norādītajam fiziska vardarbība var izpausties kā personas sasiešana, piekaušana, sišana, dažāda smaguma miesas bojājumu nodarīšana. [30] Ar vardarbības vēršanu pret cilvēku iespējams saprast arī tādas darbības, kad persona tiek fiziski nolaupīta; tā tiek ieslodzīta darba vietā vai tai klātesošās telpās; pret personu tiek vērsti psiholoģiskas ietekmēšanas līdzekļi. [31]

Savukārt vardarbības piedraudējums ir psihiska ietekmēšana, kas izpaužas vainīgā izteiktā vai citādi demonstrētā gatavībā lietot vardarbību, ja cietušais atteiksies pakļauties izvirzītajām prasībām. [32]

Starptautiskā Darba organizācija atzīmējusi, ka vardarbības draudiem jābūt ticamiem, proti, ne katrs izteikums ir vērtējams kā darbinieka pakļaušana ekpluatatīviem apstākļiem nodarbinātības jomā. [33]

Ar viltu cilvēku tirdzniecības īstenošanas gadījumā saprot personas maldināšanu, apzināti tai paziņojot nepatiesas ziņas vai noklusējot kādu informāciju. [34] Tiesību doktrīnā kā piemēri viltum tiek norādīta informācijas noklusēšana par ceļojuma mērķi, par piedāvātā darba patieso raksturu, kā rezultātā cietušais labprātīgi piekrīt piedāvājumam. [35] Viltus saturā var tikt konstatēti arī tādi elementi kā upura maldināšana vai nepatiesi solījumi par darba veidiem un noteikumiem. [36]

Būtiski atzīmēt, ka viltum, proti, iespējami maldinošiem apgalvojumiem vai kādas būtiskas informācijas vai ziņu noklusēšanai vienmēr jātiek pārbaudītai un izvērtētai tiesiskās situācijas kopējā kontekstā. [37]

Cietušā atkarība no vainīgā cilvēku tirdzniecības lietās var izpausties kā materiāla atkarība, kad cietušais atrodas pilnīgā vainīgās personas apgādībā vai saņem no tā būtisku materiālu palīdzību, kā arī cita veida atkarība, kas saistīta ar konkrēto tiesisko attiecību raksturu starp vainīgo un cietušo. [38]

Atkarības apstākļu veidošanā parasti tiek izšķirti tamlīdzīgi elementi kā algas ieturēšana un nemaksāšana, kā arī personas dokumentu vai citu vērtīgu personisko lietu aizturēšana. [39] Līdzīgi kā viltum, arī šiem apstākļiem jātiek izvērtētiem situācijas kopējā kontekstā.

Krimināllikuma 154.² panta ceturtajā daļā nostiprināts, ka «[i]evainojamības stāvoklis šā panta izpratnē nozīmē, ka tiek izmantoti apstākļi, kad personai nav citas reālas vai pieņemamas izvēles, kā vien pakļauties ekspluatācijai.»

Saistībā ar šo aspektu tiesību doktrīnā tiek skaidrots, ka ievainojamības stāvoklis «[...] raksturojas ar to, ka tiek izmantoti apstākļi, kad **personai nav citas reālas vai pieņemamas izvēles, kā vien pakļauties ekspluatācijai**. Kā **pamats ievainojamībai** var būt **sociālie faktori**: nabadzība, disfunkcionāla ģimene, fiziskās veselības vai garīga rakstura problēmas, atkarība no alkohola, narkotiskām vai psihotropām vielām» [40] [autoru izcēlumi].

Ārvalstu tiesību avotos tiek skaidrots, ka personas no jebkuras sociālekonomiskās vides var kļūt par cilvēku tirdzniecības upuriem, tomēr tas notiek, iestājoties īpašiem apstākļiem. [41]

Iespējams, ka pirms kļūšanas par cilvēku tirdzniecības upuriem šīm personām ir bijušas ģimenes, kurās viņi ir bijuši aprūpēti, viņiem ir bijusi pieejama vidējā un augstākā izglītība vai profesionālā karjera. Tomēr cilvēkiem no trūcīgas, nabadzīgas un nelabvēlīgas vides ir daudz lielāks risks kļūt par cilvēku tirdzniecības upuriem, jo šāda vide bieži vien ir tā, kas eskalē dažādu savstarpējo faktoru ietekmi uz personas izvēlēm. [42]

Ārvalstu pētnieki skaidro, ka «[d]audzi **(ne visi)** upuri bērnībā ir piedzīvojuši smagas situācijas, piemēram, vecāku aprūpes trūkumu un / vai vardarbību, nevērību, vardarbību ģimenē, seksuālo vardarbību vai atkarību no narkotiskajām vielām [...]. Tas var padarīt viņus neaizsargātus pret krāpšanu un manipulācijām, ko mēdz veikt cilvēku tirgotāji, solot viņiem labāku dzīvi, kā arī, piemēram, mīlestību, stabilitāti vai izredzes iegūt izglītību vai darbu. Pastāv papildu risks, ka cilvēkiem, kuri bērnībā saskārušies ar nelaimēm un traumām, var rasties garīgās veselības problēmas un / vai atkarība no atkarību izraisošām vielām, kas var radīt vēl lielāku risku, ka viņi atkārtoti kļūs par cilvēku tirdzniecības upuriem» [43] [autoru izcēlums].

Tāpat tiek atzīmēts, ka «[c]ilvēku tirdzniecības upuri sākotnēji var ciest no diskriminācijas vai tikt marginalizēti daudzu iemeslu dēļ, tostarp rases, dzimuma, kastas, etniskās piederības, kultūras, reliģijas, seksuālās orientācijas, zemu sociālekonomisko apstākļu / stāvokļa, parādu situācijas un / vai šo personu saistības ar noziedzību, prostitūciju vai atkarībām no narkotiskajām vielām.» [44]

Tādējādi nereti tieši «[m]arginalizācija un diskriminācija bieži vien ir saistīta ar šķēršļiem vienlīdzīgai piekļuvei tiesībaizsardzības iestāžu aizsardzībai, krimināltiesiskajiem aizsardzības līdzekļiem, izglītības, apmācības un nodarbinātības iespējām. Tā rezultātā var rasties dažādi neaizsargātības faktori, kurus cilvēku tirgotāji var izmantot.» [45]

Ārvalstu cilvēktiesību situācijas analītiķi un pētnieki uzskata, ka «[m]igranti ir īpaši pakļauti riskam, ka viņus ar viltu vervē starptautiskajā cilvēku tirdzniecībā darbaspēka ekspluatācijas nolūkā. Lai atrastu darbu ārzemēs un atvieglotu migrāciju, viņi var izmantot paplašinātus tīklus ar ģimenes un draugu, darbā iekārtošanas aģentūru, brokeru, kontrabandistu un citu starpnieku starpniecību. Darījumi ar vervētājiem vai darbā iekārtošanas aģentūrām bieži vien var novest pie cilvēku tirdzniecības un ekspluatācijas.» [46]

Saistībā ar minēto tiek skaidrots, ka nereti darbā iekārtošanas aģentūrām ir minimāls vai nepietiekams regulējums nacionālajā līmenī. [47]

Tomēr, neraugoties uz pirmšķietamajām indikācijām, kas varētu liecināt par varbūtēju cilvēku tirdzniecību, visi minētie apgalvojumi un konstatējami jebkurā gadījumā vienmēr ir jātulko situācijas kopējā kontekstā, tādējādi tie nav uzlūkojami autonomi no citiem darba tiesisko attiecību dinamiku raksturojošiem elementiem. [48]

Tāpat kā ievainojamības stāvokļa rašanās cēlonis tiek minēts faktors, ka «[m]igrantiem bieži vien trūkst zināšanu par savām darba tiesībām. Viņi var strādāt, pamatojoties uz darba līgumiem vai pagaidu / sezonas darbu zemu atalgotās nozarēs, kurās var būt grūti vai neiespējami piekļūt juridiskām konsultācijām. Migrējošie darba ņēmēji var arī justies nespējīgi izmantot likumisko tiesību un standartu aizsardzību sava imigrācijas statusa valstī dēļ un baidīties zaudēt darba iespējas. Migrējošo darba ņēmēju neaizsargātību pret cilvēku tirdzniecību vēl pastiprina vīzu ierobežojumi, kas viņus saista ar vienu darba devēju vai pieprasa pozitīvu rekomendāciju no darba devēja, lai saņemtu vīzas atjaunošanu vai pagarināšanu. Piemēram, migrējošo mājkalpotāju vīzas, kas ir piesaistītas konkrētam darba devējam, apgrūtina mājkalpotāju iespējas aizstāvēt savas tiesības. Bez tiesībām pamest darba vietu viņiem nav nekādu pārrunu iespēju jau tā nevienlīdzīgās darba attiecībās. Pagaidu darba ņēmēju uzturēšanās atļaujas, kuru pamatā ir noteikts darba devējs vai noteikts nodarbinātības ilgums, arī var būtiski ierobežot darba ņēmēju iespējas celt tiesvedības lietas pret darba devējiem. [49]

Savukārt Latvijas tiesībspolitikas veidotāji attiecībā uz «ievainojamības stāvokli» pauduši uzskatu, ka par individuālu ievainojamību var uzskatīt dzimumu, piederību kādai minoritāšu grupai, juridiskā statusa neesamību un citus faktoros. [50] Par ievainojamiem uzskata tos cilvēkus, kuriem ir jo īpašas grūtības pilnībā realizēt savas tiesību aktos noteiktās tiesības vecuma, dzimuma, fiziska vai psiholoģiska stāvokļa dēļ, vai sociālu, ekonomisku, etnisku vai kultūras apstākļu dēļ. [51] Tāpēc par ievainojamības cēloņiem var uzskatīt: vecumu, nevarību, piederību pamatiedzīvotāju vai minoritāšu kopienai, viktimizāciju, migrāciju un iekšzemes pārvietošanu, nabadzību, dzimumu un brīvības ierobežošanu. Specifiskā ievainojamo cilvēku definīcija katrā

valstī būs atkarīga no tās specifiskiem raksturlielumiem un arī no tās sociālās un ekonomiskās attīstības līmeņa. [52]

Neraugoties uz minēto, pat par valdošo uzskatu cilvēku tirdzniecības jomā uzskatāmā pētījumā ievainojamības stāvokļa kritērijs tiek raksturots lakoniski – tiek izmantoti apstākļi, kad personai nav citas reālas vai pieņemamas izvēles, kā vien pakļauties ekspluatācijai. [53]

Senāta Krimināllietu departaments ir sevišķi uzsvēris, ka «[p]ersonas fiziskais vecums, fiziskās spējas un iztikas līdzekļu nepieciešamība bez īpaša skaidrojuma, kas piešķir tam individuālu nozīmi, nevar būt par izšķirošu objektīvo kritēriju ievainojamības stāvokļa konstatēšanai. Pretējā gadījumā tiesu praksē būs iespējams jebkuru personas vecumu, fiziskās spējas un iztikas līdzekļu nepieciešamību attiecināt uz atrašanos ievainojamības stāvoklī un vērst pret jebkuru iespējamo darba devēju» [54].

Tādējādi ievainojamības stāvoklis nozīmē to, ka tiek izmantoti apstākļi, kad personai nav citas reālas vai pieņemamas izvēles, kā vien pakļauties ekspluatācijai. Konkrētajā gadījumā jākonstatē, ka cietušais objektīvi atradies ievainojamības stāvoklī, un ka vainīgais apzinājies cietušā atrašanos šādā stāvoklī.

Līdz ar to, noslēdzot šo ieskatu, ir būtiski uzsvērt, ka nacionālais regulējums Latvijā jebkurā gadījumā paredz tikai divus elementus, kas ļauj konstatēt personas atrašanos ievainojamības stāvoklī. Proti:

- 1) tiek izmantoti apstākļi, kad personai nav citas reālas izvēles, kā vien pakļauties ekspluatācijai, **vai**
- 2) tiek izmantoti apstākļi, kad personai nav pieņemamas izvēles, kā vien pakļauties ekspluatācijai.

Cilvēku tirdzniecības objektīvās puses īstenošanai izmantojamais līdzeklis var būt arī cietušā bezpalīdzības stāvoklis, kas «[...] jāsaprot kā situācija, kad persona sava **psihiskā** vai **fiziskā stāvokļa dēļ** nav **spējusi saprast** pret viņu vērsto **darbību raksturu** un **nozīmi** vai **nav varējusi vainīgajam pretoties**» [55] [autoru izcēlumi].

Minētā kontekstā uzmanība vēršama uz apstākli, ka cilvēku tirdzniecība kā praksē sarežģīti fiksējams noziedzīgā nodarījuma sastāvs arī relatīvi reti ticis aplūkots tiesu praksē, judikatūrā, doktrīnā vai citos avotos, kas ļautu pilnvērtīgi izprast, kā jēdziens «bezpalīdzības stāvoklis» ir saprotams šī nodarījuma sastāva pazīmju kontekstā. Krietni biežāk šis termins ir izmantots un papildīts ar saturu, raksturojot, piemēram, seksuālo deliktu sastāva pazīmes. Līdz ar to, aplūkojot šo kritēriju, vismaz daļēji iespējams izmantot tiesību avotos rodamos skaidrojumus, ciktāl tie pēc savas būtības varētu būt attiecināmi uz cilvēku tirdzniecību kā noziedzīgu nodarījumu.

Nemot vērā iepriekš norādīto doktrināro skaidrojumu, [56] ar **cilvēku tirdzniecību, izmantojot cietušā bezpalīdzības stāvokli**, jāsaprot gadījumi, kad cietušais sava **fiziskā** vai **psihiskā stāvokļa dēļ** (fiziski trūkumi, mazgadība, psihiskas dabas traucējumi, cits slimīgs vai bezsamaņas stāvoklis, kā arī cietušā atrašanās smagā alkohola, narkotisku vai toksisku vielu reibuma stāvoklī) [1.] **nav varējis saprast** pret un ar viņu veikto darbību raksturu un nozīmi vai [2.] **nav varējis vainīgajam pretoties un fiziski nodrošināt sev aizsardzību**.

Cietušā bezpalīdzības stāvokļa izmantošanai raksturīgs, ka vainīgā persona neizmanto nedz vardarbību, nedz draudus cietušā pretdarbības pārvarēšanai, jo tas nav nepieciešams, ievērojot cietušā psihisko vai fizisko stāvokli. [57] Proti, persona nesaprot vai fiziski nav spējīga sevi jēlkādi aizsargāt, līdz ar to vainīgajai personai pat nav nepieciešams šādas darbības pret personu vērst. Minētais nozīmē – ja cilvēku tirdzniecības gadījumā tiek inkriminēta objektīvās puses darbību veikšana, izmantojot vardarbību vai tās pielietojuma draudus, tad nav nepieciešams un nemaz arī nav iespējams inkriminēt arī cietušā bezpalīdzības stāvokli, jo persona jau šī stāvokļa dēļ ir nonākusi apstākļos, kuros tai nav iespēju pretoties iespējamajai ekspluatācijai.

Apkopojot minētos kritērijus, uzmanība vēršama uz Senāta judikatūrā atzīto par cilvēku tirdzniecību kā noziedzīga nodarījuma pareizu juridisko kvalifikāciju, proti, ka «[...] apsūdzībā būtu jābūt konkretizētai vainīgās personas rīcībai un norādei, ko tieši šī rīcība ir veicinājusi, proti, ja pārvietošanos, tad legālu vai nelegālu, ja uzturēšanos – tad vienas vai vairāku valstu teritorijā un tieši kur, vai arī sekmējusi tranzītu, nevis vienkārši pārrakstītai panta dispozīcijai.» [58] Tādējādi kādas tiesiskās situācija juridiski adekvāta novērtēšana ir iespējama, pienācīgi izprotot un piepildot ar noteiktu saturu kritērijus, kas raksturo cilvēku tirdzniecības kā noziedzīga nodarījuma objektīvo pusi. Vienlaikus jāatgādina, ka ar šo divu elementu konstatāciju vien nav pietiekami, lai personai inkriminētu minēto noziedzīgo nodarījumu. Publikāciju sērijas turpinājumā autori pievērsīsies plašākam izklāstam, kas saistīts ar cilvēku tirdzniecības subjektīvās puses kvalificēšanas niansēm.

- [1] Rusanovs E., Lielbriede L. Cilvēku tirdzniecība kā noziedzīgs nodarījums Krimināllikuma izpratnē. I. Noziedzīgā nodarījuma raksturelementu vispārējā izpratne. Pieejams: <https://www.rusanovs.lv/news/i-noziedziga-nodarijuma-raksturelementu-vispareja-izpratne/> [aplūkots 2024. gada 13. maijā].
- [2] Sk. Krastiņš U. Noziedzīga nodarījuma sastāvs un nodarījuma kvalifikācija. Teorētiskie aspekti. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2014, 73.–107. lpp.
- [3] Krimināllikuma 154.¹ pants (cilvēku tirdzniecība) un 165.¹ pants (personas nosūtīšana seksuālai izmantošanai). Tiesu prakses apkopojums (2014.–2023. septembris). Rīga: Latvijas Republikas Augstākā tiesa, 2023, 11. lpp.
- [4] Tiesu prakse krimināllietās par cilvēku tirdzniecību. Rīga: Latvijas Republikas Augstākā tiesa, 2014, 11. lpp.
- [5] Sniedzīte G. Tiesību palīgavoti, piemērojot tiesību normas. Pieejams: <https://juristavards.lv/doc/119087-tiesibu-paligavoti-piemerojot-tiesibu-normas/> [aplūkots 28.02.2024.]
- [6] Sniedzīte G. Tiesību palīgavoti, piemērojot tiesību normas. Pieejams: <https://juristavards.lv/doc/119087-tiesibu-paligavoti-piemerojot-tiesibu-normas/> [aplūkots 28.02.2024.]
- [7] Juškeviča M. Cilvēku tirdzniecības krimināltiesiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2019, 27. lpp.

- [8] Juškevica M. Cilvēku tirdzniecības krimināltiesiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2019, 27. lpp.
- [9] Juškevica M. Cilvēku tirdzniecības krimināltiesiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2019, 27. lpp.
- [10] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2018, 428. lpp. Sk. arī: Krimināllikuma 154.¹ pants (cilvēku tirdzniecība) un 165.¹ pants (personas nosūtīšana seksuālai izmantošanai). Tiesu prakses apkopojums (2014.–2023. septembris). Rīga: Latvijas Republikas Augstākā tiesa, 2023, 9. lpp.
- [11] Vilks A., Kipāne A. Cilvēku tirdzniecība: kriminoloģiskās problēmas. Socrates, 2019, Nr. 1 (13), 54. lpp.
- [12] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp.
- [13] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp. Sk. arī: Krimināllikuma 154.¹ pants (cilvēku tirdzniecība) un 165.¹ pants (personas nosūtīšana seksuālai izmantošanai). Tiesu prakses apkopojums (2014.–2023. septembris). Rīga: Latvijas Republikas Augstākā tiesa, 2023, 9. lpp.
- [14] Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2017. gada 17. janvāra spriedums lietā *J. and Others v. Austria*, pieteikums Nr. 58216/12, para. 103.–107.
- [15] Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2017. gada 17. janvāra spriedums lietā *J. and Others v. Austria*, pieteikums Nr. 58216/12, para. 103.–107.
- [16] Burda R., Janevics R., Gromovs J., Zalcmāne S. Cilvēku tirdzniecības noziegumu izmeklēšanas metodoloģija. Rīga: IOM, 2009, 156. lpp. un turpmāk.
- [17] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp.
- [18] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp.
- [19] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp.
- [20] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp.
- [21] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp. Sk. arī: Krimināllikuma 154.¹ pants (cilvēku tirdzniecība) un 165.¹ pants (personas nosūtīšana seksuālai izmantošanai). Tiesu prakses apkopojums (2014.–2023. septembris). Rīga: Latvijas Republikas Augstākā tiesa, 2023, 10. lpp.
- [22] Juškevica M. Cilvēku tirdzniecības krimināltiesiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2019, 31. lpp.
- [23] Vidzemes apgabaltiesas 2022. gada 22. marta spriedums lietā ar arhīva Nr. KA05-0006-22/10, motīvu daļa.
- [24] Vidzemes apgabaltiesas 2022. gada 22. marta spriedums lietā ar arhīva Nr. KA05-0006-22/10, motīvu daļa.
- [25] Sk., piemēram: «Rīgas satiksme» savā kolektīvā gatava uzņemt patvēruma meklētājus no Ukrainas. Pieejams: <https://www.rigassatiksme.lv/lv/aktu%C4%81la%20inform%C4%81cija/-rigas-satiksme-sava-kolektiva-gatava-uznemt-patveruma-mekletajus-no-ukrainas/> [aplūkots 15.03.2024.]; Ilgtspējas pārskats par 2021. gadu. Pieejams: https://www.rigassatiksme.lv/files/rigas_satiksme_ilgtspejas_parskats_2021.pdf [aplūkots 15.03.2024.]; «Rīgas satiksmes» aktuālās vakances – šoferi, kontrolieri un tehniskie darbinieki. Pieejams: <https://nra.lv/latvija/225857-rigas-satiksmes-aktualas-vakances-soferi-kontrolieri-un-tehniskie-darbinieki.htm> [aplūkots 15.03.2024.]; Koka līstīšu pēcapstrāde (Pieejama viesnīca). Pieejams: <https://www.visidarbi.lv/darba-sludinajums/koka-listisu-pecapstrade-pieejama-viesnica/6602662dc7f95> [aplūkots 15.03.2024.]; Santehnikis. VSIA «Bērnu klīniskā universitātes slimnīca». Pieejams: <https://cvvp.nva.gov.lv/#/pub/vakances/375601038> [aplūkots 15.03.2024.]; Būvstrādnieks. Pieejams: <https://cvvp.nva.gov.lv/#/pub/vakances/348778197> [aplūkots 15.03.2024.]; Darbs zivjapstrādē (Pieejama viesnīca). Pieejams: <https://www.visidarbi.lv/darba-sludinajums/darbs-zivjapstrade-pieejama-viesnica/66017ed4e56ee> [aplūkots 15.03.2024.].
- [26] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp.
- [27] Juškevica M. Cilvēku tirdzniecības krimināltiesiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2019, 30.–31. lpp.
- [28] Juškevica M. Cilvēku tirdzniecības krimināltiesiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2019, 30.–31. lpp.
- [29] Vadlīnijas pašvaldībām «Stiprinot pašvaldību darbību pret cilvēku tirdzniecību», 33. lpp. Pieejams: <http://trafficking.lv/lv/vadlinijas-pasvaldibam-stiprinot-pasvaldibu-darbibu-pret-cilveku-tirdzniecibu/101> [aplūkots 06.03.2024.]
- [30] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp.

- [31] International Labour Organization. A global alliance against forced labor. Geneva, 2005, p. 6. Pieejams: <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc93/pdf/rep-i-b.pdf> [aplūkots 05.03.2024.]
- [32] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 467. lpp.
- [33] International Labour Organization. A global alliance against forced labor. Geneva, 2005, p. 6. Pieejams: <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc93/pdf/rep-i-b.pdf> [aplūkots 05.03.2024.]
- [34] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 468. lpp.
- [35] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 468. lpp.
- [36] International Labour Organization. A global alliance against forced labor. Geneva, 2005, p. 6. Pieejams: <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc93/pdf/rep-i-b.pdf> [aplūkots 05.03.2024.]
- [37] Vadlīnijas pašvaldībām «Stiprinot pašvaldību darbību pret cilvēku tirdzniecību», 34. lpp. Pieejams: <http://trafficking.lv/lv/vadlinijas-pasvaldibam-stiprinot-pasvaldibu-darbibu-pret-cilveku-tirdzniecibu/101> [aplūkots 06.03.2024.]
- [38] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 468. lpp.
- [39] International Labour Organization. A global alliance against forced labor. Geneva, 2005, p. 6. Pieejams: <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc93/pdf/rep-i-b.pdf> [aplūkots 05.03.2024.]
- [40] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 468. lpp.
- [41] National Referral Mechanisms. Joining Efforts To Protect The Right. A Practical Handbook – Second Edition. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2022, p. 39.; Juškevica M. Cilvēku tirdzniecības krimināltiesiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2019, 34. lpp.
- [42] National Referral Mechanisms. Joining Efforts To Protect The Right. A Practical Handbook – Second Edition. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2022, p. 39.
- [43] National Referral Mechanisms. Joining Efforts To Protect The Right. A Practical Handbook – Second Edition. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2022, p. 39.
- [44] National Referral Mechanisms. Joining Efforts To Protect The Right. A Practical Handbook – Second Edition. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2022, p. 41.
- [45] National Referral Mechanisms. Joining Efforts To Protect The Right. A Practical Handbook – Second Edition. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2022, p. 41.
- [46] National Referral Mechanisms. Joining Efforts To Protect The Right. A Practical Handbook – Second Edition. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2022, p. 45.
- [47] National Referral Mechanisms. Joining Efforts To Protect The Right. A Practical Handbook – Second Edition. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2022, p. 45.
- [48] Vadlīnijas pašvaldībām «Stiprinot pašvaldību darbību pret cilvēku tirdzniecību», 34. lpp. Pieejams: <http://trafficking.lv/lv/vadlinijas-pasvaldibam-stiprinot-pasvaldibu-darbibu-pret-cilveku-tirdzniecibu/101> [aplūkots 06.03.2024.]
- [49] National Referral Mechanisms. Joining Efforts To Protect The Right. A Practical Handbook – Second Edition. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2022, p. 46.
- [50] Informatīvais ziņojums «Par Cilvēku tirdzniecības novēršanas pamatnostādņu 2014.–2020. gadam ieviešanu no 2014. gada līdz 2016. gadam», 20.–21. lpp. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/263902-par-cilveku-tirdzniecibas-noversanas-pamatnostadnem-20142020gadam> [aplūkots 06.03.2024.]
- [51] Informatīvais ziņojums «Par Cilvēku tirdzniecības novēršanas pamatnostādņu 2014.–2020. gadam ieviešanu no 2014. gada līdz 2016. gadam», 20.–21. lpp. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/263902-par-cilveku-tirdzniecibas-noversanas-pamatnostadnem-20142020gadam> [aplūkots 06.03.2024.]; Juškevica M. Cilvēku tirdzniecības krimināltiesiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2019, 34. lpp.
- [52] Informatīvais ziņojums «Par Cilvēku tirdzniecības novēršanas pamatnostādņu 2014.–2020. gadam ieviešanu no 2014. gada līdz 2016. gadam», 20.–21. lpp. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/263902-par-cilveku-tirdzniecibas-noversanas-pamatnostadnem-20142020gadam> [aplūkots 06.03.2024.]; Juškevica M. Cilvēku tirdzniecības krimināltiesiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2019, 34. lpp.
- [53] Miruškina G. Izpētes darbs par tēmu «Kā cilvēki tiek vervēti darbam Latvijā: saistība starp darbā pieņemšanas praksēm un cilvēku tirdzniecību darbaspēka ekspluatācijas nolūkā», 3. lpp. Pieejams:

http://www.cilvektirdznieciba.lv/uploads/files/cape_petijums_latvija_vervesana.pdf [aplūkots 29.02.2024.]

- [54] Krimināllikuma 154.¹ pants (cilvēku tirdzniecība) un 165.¹ pants (personas nosūtīšana seksuālai izmantošanai). Tiesu prakses apkopojums (2014.–2023. septembris). Rīga: Latvijas Republikas Augstākā tiesa, 2023, 10. lpp.
- [55] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 471. lpp.
- [56] Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 471. lpp.
- [57] Sk. sal. Liholaja V., Hamkova D. Seksuāla rakstura darbību izpratne un kvalifikācijas problēmjautājumi. Tiesību zinātnes uzdevumi, nozīme un nākotne tiesību sistēmās I Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 7. starptautiskā zinātniskā konference 2019. gada 16.–18. oktobrī Rīgā Konferencēs rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2019, 336. lpp.
- [58] Tiesu prakse krimināllietās par cilvēku tirdzniecību. Rīga: Latvijas Republikas Augstākā tiesa, 2014, 14. lpp.